

JACEK TRZEWIK

WYŁĄCZENIE OD DZIEDZICZENIA A KRĄG OSÓB UPRAWNIONYCH DO SPADKOBRANIA

STAN PRAWNY NA DZIEŃ 1 STYCZNIA 2009 ROKU

UWAGI OGÓLNE

Z chwilą śmierci osoby fizycznej następuje otwarcie spadku. Wówczas ogół praw i obowiązków majątkowych spadkodawcy przechodzi na osoby powołane do dziedziczenia na podstawie jednego z tytułów – testamentu bądź ustawy. Istotną przesłanką warunkującą możliwość nabycia spadku (lub zapisu) jest zdolność do dziedziczenia. Polski ustawodawca nie zdefiniował ani też nie wymienił *expressis verbis* w przepisach odnoszących się do spadkobrania tego pojęcia¹, dlatego decydującą rolę w określeniu jego zakresu treściowego odegrała doktryna. Przyjmuje się, że zdolność do dziedziczenia to zdolność do nabywania praw i obowiązków majątkowych po osobie zmarłej drogą dziedziczenia². Jest ona traktowana jako przejaw³ zdolności prawnej. Zdolność do bycia spadkobiercą⁴ ma zatem każdy podmiot prawa

Mgr JACEK TRZEWIK – Katedra Prawa Zarządzania Środowiskiem, Wydział Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin, e-mail: trzewik@kul.lublin.pl

¹ Samo pojęcie zdolności do dziedziczenia zawarte zostało w art. 972 KC, w myśl którego „Przepisy o powołaniu spadkobiercy, o zdolności do dziedziczenia i o niegodności stosuje się odpowiednio do zapisów”.

² Skonstruowana w odmienny sposób definicja zdolności do dziedziczenia, oparta w głównej mierze na wykładni przepisu zawartego w art. 972 KC, określa ją jako zdolność do nabycia spadku lub zapisu. Zob. A. W o l t e r, J. I g n a t o w i c z, K. S t e f a n i u k, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 2001, s. 164.

³ Część doktryny używa zwrotu „wycinek” – zob. J. I g n a c z e w s k i, *Prawo spadkowe – Art. 922-1088 KC. Komentarz*, Warszawa 2004, s. 52; spotyka się również sformułowanie „fragment” – zob. E. S k o w r o Ń s k a - B o c i a n, *Prawo spadkowe*, Warszawa 2006, s. 37.

⁴ W ten sposób zdolność do dziedziczenia jako zdolność do nabycia przez określoną osobę

cywilnego mający zdolność prawną, a więc osoby fizyczne od chwili urodzenia, oraz osoby prawne i jednostki organizacyjne nie mające osobowości prawnej, ale wyposażone przez ustawę w zdolność prawną – od momentu ich powstania. Co do zasady, chwilą decydującą dla określenia zdolności do dziedziczenia jest otwarcie spadku. Dopiero na ten moment ustala się krąg podmiotów uprawnionych do dziedziczenia po danym spadkodawcy. Wyjątki w tym zakresie dotyczą *nasciturusa* oraz fundacji ustanowionej w testamencie, którym przysługuje tzw. warunkowa zdolność do dziedziczenia – w pierwszym wypadku warunkiem jest urodzenie się dziecka żywego (art. 927 § 2 KC), w drugim – rejestracja fundacji w ciągu dwóch lat od ogłoszenia testamentu (art. 927 § 3 KC).

Kodeks cywilny dopuszcza możliwość udziału w spadkobranii na podstawie ustawy i na podstawie testamentu. Pierwszeństwo ma dziedziczenie testamentowe, dlatego ustawa jest podstawą powołania do spadku dopiero w braku testamentu bądź jego nieważności lub bezskuteczności. Dziedziczenie ustawowe może też mieć miejsce, gdy żadna z osób powołanych do dziedziczenia w testamencie nie może⁵ lub nie chce⁶ dziedziczyć. Stanie się jednak tak dopiero wówczas, gdy spadkodawca wyłączy działanie instytucji przyrostu i nie ustanowi spadkobiercy/spadkobierców podstawionych.

Powołanie do dziedziczenia na podstawie ustawy wynika w głównej mierze ze związków rodzinnych opartych na pokrewieństwie lub na więzach prawnych o charakterze rodzinnym (małżeństwo, przysposobienie)⁷. Zgodnie z przepisami prawa spadkowego, w pierwszej kolejności do dziedziczenia powołane są dzieci spadkodawcy oraz jego małżonek (art. 931 § 1 KC). Małżonek testatora dochodzi do dziedziczenia z ustawy wtedy, gdy w momencie śmierci spadkodawcy pozostawał z nim w formalnym związku małżeńskim. Należy przy tym zwrócić uwagę na fakt pewnego „uprzywilejowania” małżon-

spadku po danym spadkodawcy określa E. Niezbecka – *Prawo spadkowe w zarysie*, Lublin 2000, s. 36.

⁵ Dla przykładu powodem tego może być niedopełnienie jednej z przesłanek wskazanych w art. 927 KC (np. spadkobierca zmarł przed spadkodawcą) czy też zaistnienie w danej sytuacji względnej niezdolności do dziedziczenia, a więc niemożności dziedziczenia po konkretnym spadkodawcy (np. wskutek orzeczenia względem spadkobiercy niegodności do dziedziczenia).

⁶ W sytuacji, gdy spadkobierca, pomimo uzyskania na podstawie testamentu powołania do dziedziczenia, odrzuca spadek w całości.

⁷ Zob. M. Z a ł u c k i, *Krąg spadkobierców ustawowych „de lege lata” i „de lege ferenda”*, „Przegląd Sądowy” 2008, nr 1, s. 94.

ka spadkodawcy w stosunku do innych spadkobierców; zgodnie z przepisami uzyskuje on połowę majątku wspólnego oraz udział w podlegającym dziedziczeniu majątku spadkowym⁸ w wysokości nie mniejszej niż jedna czwarta tego majątku. Natomiast gdy spadkodawca nie pozostawił zstępnych bądź innych krewnych uprawnionych do dziedziczenia z ustawy, wówczas małżonek dziedziczy cały majątek spadkowy (art. 935 § 1 KC). Dzieci biologiczne spadkodawcy dziedziczą w pierwszej kolejności, na równi z przysposobionymi (art. 936 KC)⁹. Sytuacja prawna dzieci nie jest uzależniona od tego, czy urodziły się w czasie trwania związku małżeńskiego rodziców, czy też poza takim związkiem¹⁰. Jeżeli dziecko spadkodawcy (bądź też odpowiednio dalsi zstępni) nie dożyło chwili otwarcia spadku, to w myśl art. 931 § 2 KC, przypadający mu udział spadkowy przypada jego zstępny w częściach równych¹¹. Do drugiej grupy spadkowej (która wchodzi w grę w braku zstępnych spadkodawcy) zalicza się oprócz małżonka także rodziców i rodzeństwo spadkodawcy (art. 932 § 1 KC). Jeśli którekolwiek z rodzeństwa spadkodawcy nie dożyło otwarcia spadku, udział spadkowy, który by mu przypadał, przypada jego zstępny. Na równi z rodzeństwem biologicznym dziedziczy rodzeństwo przyrodnie¹². Do ostatniej grupy, która dochodzi do dziedziczenia z ustawy, należą gmina lub Skarb Państwa. Zgodnie z art. 935 § 3 KC, w braku małżonka spadkodawcy i krewnych powołanych do dziedziczenia z ustawy spadek przypada gminie ostatniego miejsca zamieszkania spadkodawcy jako spadkobiercy ustawowemu. Jeżeli natomiast nie można ustalić ostatniego miejsca zamieszkania spadkodawcy w Rzeczypospolitej Polskiej bądź też miejsce to znajdowało się poza granicami kraju, spadek przypada Skarbowi Państwa jako spadkobiercy ustawowemu (art. 935 § 3 KC).

Posiadanie zdolności do dziedziczenia oraz powołanie do spadku nie stanowi gwarancji spadkobrania po danym spadkodawcy. Polski ustawodawca zawarł w przepisach prawa spadkowego instytucje prawne, dzięki którym możliwe jest kształtowanie kręgu osób uprawnionych do dziedziczenia. Instytucje te, ze względu na skutek, jaki wywołują, można określić wspólnym mianem wyłączenia od dziedziczenia. Wyłączenie od dziedziczenia stanowi

⁸ A więc udziale zmarłego w majątku wspólnym i jego majątku osobistym.

⁹ Więcej na ten temat zob. E. Skowrońska-Bocian, *Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga czwarta. Spadki*, Warszawa 2005, s. 60-63.

¹⁰ Zob. Zającki, art. cyt., s. 96.

¹¹ Por. postanowienie SN z dnia 16 grudnia 1986 r., III CRN 325/86 (mps).

¹² Tak zamiast wielu Skowrońska-Bocian, *Komentarz do kodeksu cywilnego*, s. 58.

dopuszczalną w polskim prawie możliwość pozbawienia danego spadkobiercy prawa udziału w spadkobranii po danym spadkodawcy¹³.

Osobą uprawnioną do wyłączenia spadkobiercy od dziedziczenia jest przede wszystkim spadkodawca (art. 948 KC). Wśród zdarzeń skutkujących wyłączeniem są także czynności prawne dokonywane przez spadkodawcę wspólnie ze spadkobiercą (art. 1049 KC) oraz przez samego spadkobiercę (art. 1020 KC). W pewnych wypadkach ustawodawca, mając na celu ochronę ostatniej woli spadkodawcy, a także podstawowych zasad słuszności czy sprawiedliwości, przewidział również możliwość dokonania sądowego wyłączenia od dziedziczenia danego spadkobiercy (art. 928 i 940 KC)¹⁴. Poza uregulowaniem kodeksowym pozostaje jedynie tzw. testament negatywny¹⁵.

Kodeks cywilny nie zawiera definicji legalnej wyłączenia od dziedziczenia. Takiej definicji nie wypracowała również w swym dorobku doktryna. Ustawodawca posługuje się jednak tym terminem na gruncie prawa spadkowego dla określenia sankcji następujących w wyniku zastosowania *secundum legem* niektórych jego instytucji¹⁶.

Wykładnia przepisów prawa cywilnego pozwala rozumieć wyłączenie od dziedziczenia jako dokonane na podstawie orzeczenia sądowego bądź czynności prawnej pozbawienie konkretnie wskazanych podmiotów prawa cywilnego, mających zdolność do dziedziczenia i tytuł powołania, możliwości udziału w spadkobranii po danym spadkodawcy.

Pozbawienie możliwości dziedziczenia po danym spadkodawcy może dotyczyć zarówno spadkobiercy powołanego do dziedziczenia na podstawie testamentu, jak i ustawy. Zależnie jednak od tytułu powołania, a co za tym idzie – zastosowanych przepisów normujących wyłączenie od dziedziczenia, w różny sposób kształtują się skutki prawne takiego wyłączenia.

W każdym z tych wypadków znajduje zastosowanie fikcja prawna – osobę wyłączonej od dziedziczenia należy traktować tak, jakby nie dożyła otwarcia spadku¹⁷. Ustawodawca nakazuje uznać fakt śmierci spadkobiercy za istniejący, mimo iż w rzeczywistości fakt ten nie istnieje, i niemożliwe jest w tym

¹³ Zdarzenia cywilnoprawne, których skutkiem jest wyłączenie od dziedziczenia, z punktu widzenia przesłanek nabycia spadku zaliczyć należy do kategorii przesłanek negatywnych – zob. M. P a z d a n, *Niegodność dziedziczenia w polskim prawie prywatnym międzynarodowym*, „Nowe Prawo” 1974, nr 2, s. 143.

¹⁴ Zob. H. W i t c z a k, *Skutki wyłączenia od dziedziczenia* (mps, Lublin 2007).

¹⁵ Zob. S k o w r o Ń s k a - B o c i a n, *Prawo spadkowe*, s. 106.

¹⁶ Zob. W i t c z a k, dz. cyt., s. 1.

¹⁷ Zob. art. 928 § 2 KC, art. 1020 KC czy art. 1049 § 2 KC.

względnie przeprowadzenie dowodu przeciwnego. Wyłączony spadkobierca jest więc pozbawiony możliwości uzyskania jakiejkolwiek korzyści ze spadku (pomimo faktycznego przeżycia spadkodawcy) i przy dalszych czynnościach związanych ze spadkobranie jest traktowany tak jak zmarły.

Warte podkreślenia jest to, że wszelkie następstwa wynikające z faktu wyłączenia od dziedziczenia odnoszą się do ściśle określonej osoby. Wyjątkowa jest sytuacja, gdy – w braku odmiennej wzmianki w umowie o zrzeczenie się dziedziczenia – zstępni osoby zrzekającej się dziedziczenia po danym spadkodawcy również zostają wyłączeni od dziedziczenia i traktuje się ich tak, jakby nie przeżyli zmarłego spadkodawcy (art. 1049 § 1 i 2 KC)¹⁸.

Zdarzenia cywilnoprawne, których skutkiem jest wyłączenie od dziedziczenia, są bardzo różnicowane. Począwszy od orzeczeń sądowych, zapobiegających udziałowi w spadkobranie podmiotów, które w ocenie zasad moralności, etyki czy dobrych obyczajów powinny być zupełnie pozbawione tego prawa, poprzez umowę, a na jednostronnych czynnościach prawnych kończąc.

WYŁĄCZENIE OD DZIEDZICZENIA NA PODSTAWIE ORZECZENIA SĄDOWEGO

Za aksjologiczne podstawy stosowania instytucji sądowego wyłączenia od dziedziczenia naruszających je spadkobierców przyjęte zostały przez ustawodawcę właśnie pierwiastek moralny oraz ogólnie rozumiane zasady słuszności i sprawiedliwości. Z kolei u podstaw złożenia przez spadkobiercę oświadczenia w przedmiocie odrzucenia spadku nie zawsze leży brak woli udziału w spadkobranie po danym spadkobiercy. Niekiedy powołani do dziedziczenia w testamentie spadkobiercy mogą bowiem dojść do wniosku, iż spadkodawca dokonał rozrządzenia krzywdzącego jednego lub też kilku z nich. Wobec tego faktu, odrzucenie spadku przysługującego im z testamentu i przyjęcie udziału przypadającego z mocy ustawy może być sposobem skorygowania przez spadkobierców niesprawiedliwych, ich zdaniem, rozrządzeń spadkodawcy¹⁹.

W sytuacji wyłączenia od dziedziczenia w drodze wydania przez sąd orzeczenia uznającego danego spadkobiercę za niegodnego, *ratio legis* stanowi

¹⁸ Zob. S k o w r ó ŋ s k a - B o c i a n, *Komentarz do kodeksu cywilnego*, s. 253-254; zob. też I. K o z a k, *Umowa o zrzeczenie się dziedziczenia*, „Przegląd Sądowy” 2004, nr 11-12, s. 84 oraz cytowana tam literatura.

¹⁹ Zob. tamże, s. 50.

chęć zapobieżenia zamachom bądź to na swobodę wyrażenia ostatniej woli przez spadkodawcę (na przykład poprzez zmuszenie go do sporządzenia testamentu określonej treści), bądź też na samą ostatnią wolę wyrażoną w testamencie (między innymi przez jego zniszczenie)²⁰. Możliwość sądowego wyłączenia małżonka od dziedziczenia oparta jest natomiast na przekonaniu, iż małżonek ten, jako winny rozkładu pożycia, nie powinien dziedziczyć bez wyraźnej woli spadkodawcy²¹. Wymienione instytucje mają na celu prawidłowe z punktu widzenia etyki ukształtowanie porządku dziedziczenia poprzez wykluczenie danych osób z kręgu spadkobierców i pozbawienie ich możliwości uzyskania jakichkolwiek korzyści ze spadku. Jednakże wyłączenie od dziedziczenia w obu przypadkach zależne jest również od wypełnienia określonych prawem przesłanek. Niemożliwe jest więc dokonanie takiego wyłączenia na podstawie innych przyczyn niż wskazane w ustawie, nawet jeżeli uzasadniałyby one potraktowanie zachowania spadkobiercy za sprzeczne z zasadami współżycia społecznego.

Niegodność dziedziczenia traktowana jest jako swego rodzaju kara cywilna wymierzona w osobę nieetycznie postępującego spadkobiercy²². Ma ona za zadanie sankcjonować zachowanie spadkobiercy skierowane przeciwko osobie spadkodawcy bądź też jego rozrządzeniu testamentowemu, podjęte w celu wpłynięcia na porządek dziedziczenia po zmarłym spadkodawcy. Przepisy Kodeksu cywilnego w sposób wyczerpujący wskazują na pewne okoliczności, których zaistnienie umożliwia orzeczenie niegodności dziedziczenia względem określonego spadkobiercy. Przesłanki te, wyliczone w art. 928 § 1 pkt 1-3 KC, stanowią wyłączną podstawę uznania za niegodnego i, jak wyżej zaznaczono, nie mogą być stosowane w drodze ostrożnej analogii do stanów faktycznych nieobjętych tym przepisem²³. Nie ma zatem możliwości wyłącze-

²⁰ Zob. zwłaszcza J. S. Piąkowski, [w:] *System prawa cywilnego*, t. 4: *Prawo spadkowe*, red. J. S. Piąkowski, Wrocław–Warszawa 1986, s. 106; J. Z r a ł e k, *Niegodność dziedziczenia – uwagi de lege ferenda*, „Rejent” 2006, nr 2, s. 203.

²¹ Zob. I g n a c z e w s k i, dz. cyt., s. 85.

²² Zob. A. S z p u n a r, *Z problematyki niegodności dziedziczenia*, „Nowe Prawo” 1981, nr 2, s. 21.

²³ Rozszerzającą interpretację wskazanego przepisu za dopuszczalną uznał J. Gwiazdomorski – zob. *Prawo spadkowe w zarysie*, oprac. i aktualiz. A. Mączyński, Warszawa 1985, s. 72. Nie wykluczył on zastosowania art. 928 § KC w drodze bardzo ostrożnej analogii do stanów faktycznych nim nie objętych, o ile sprawca działał umyślnie, w celu bezprawnego naruszenia porządku spadkobrania oraz jeżeli działanie sprawcy zostało już zakończone i doprowadziło do osiągnięcia zamierzonego przez niego bezpośredniego wyniku. Pogląd ten zakwestionowany został m.in. przez Piątkowskiego (dz. cyt., s. 59-60) i Szpunara (art. cyt., s. 22).

nia od dziedziczenia w drodze orzeczenia niegodności nieetycznie postępującego spadkobiercy, jeżeli zachowanie to nie mieści się w granicach ustawowo wyznaczonych przesłanek²⁴. Tak przyjęte stanowisko przeważającej części doktryny znalazło również odzwierciedlenie w orzecznictwie Sądu Najwyższego²⁵.

Wyrok uznający spadkobiercę za niegodnego ma charakter konstytutywny (kształtujący) i wywiera skutek wsteczny od chwili otwarcia spadku (*ex tunc*). Wyłączenie od dziedziczenia dotyczy w omawianym wypadku zarówno dziedziczenia ustawowego, jak i testamentowego po danym spadkodawcy. Jak wyżej zaznaczono, niegodny spadkobierca zostaje wyłączony od dziedziczenia, tak jakby nie dożył otwarcia spadku (art. 928 § 2 KC). Traktuje się go więc tak, jakby nigdy nie doszedł do dziedziczenia po danym spadkodawcy, a ponadto traci on również prawo do zachowku (zob. art. 991 § 1 KC). Skutki orzeczenia niegodności dziedziczenia odnoszą się tylko do osoby uznanej przez sąd za niegodną i nie dotyczą jego zstępnych²⁶.

Orzeczenie niegodności dziedziczenia danego spadkobiercy wywiera wpływ na ukształtowanie porządku dziedziczenia po danym spadkodawcy. W sytuacji, gdy za niegodnego uznany zostaje spadkobierca powołany do dziedziczenia z ustawy, przysługujący mu udział w spadku przypada na zasadach przewidzianych w Kodeksie cywilnym innym spadkobiercom ustawowym, powołanym do dziedziczenia w dalszej kolejności (art. 931-939 KC). Do dziedziczenia dojdą spadkobiercy ustawowi również wtedy, gdy za niegodnego uznany zostanie spadkobierca powołany w testamencie do całego spadku²⁷. Jeżeli natomiast z powodu niegodności nie może dziedziczyć spadkobierca testamentowy, to – w braku odmiennej woli spadkodawcy – jego udział w spadku przypada w drodze przyrostu, stosunkowo do wielkości przeznaczonych udziałów, pozostałym spadkobiercom testamentowym (art. 965 KC). Spadkodawca może jednak, posługując się instytucją podstawienia, wskazać

²⁴ Aktualny pozostaje zatem pogląd wyrażony przez SN w orzeczeniu z dnia 3 listopada 1955 r., III CR 999/55, OSN 1956, nr 2, poz. 52, w myśl którego niemożliwe jest uznanie spadkobiercy za niegodnego na podstawie art. 3 nieobowiązującej już ustawy z dnia 18 lipca 1950 r. – Przepisy ogólne prawa cywilnego, Dz. U. nr 34, poz. 311 (obecnie art. 5 KC), z innych przyczyn niż określone w ustawie, chociażby przyczyny te uzasadniały potraktowanie postępowania spadkobiercy jako sprzecznego z zasadami współżycia społecznego.

²⁵ Zob. S k o w r o ń s k a - B o c i a n, *Komentarz do kodeksu cywilnego*, s. 44 oraz przytoczone tam orzeczenia SN.

²⁶ Zob. A. K a w a ł k o, H. W i t c z a k, *Prawo spadkowe*, Warszawa 2006, s. 26.

²⁷ Zob. N i e z b e c k a, dz. cyt., s. 44.

w testamencie osobę (lub osoby), którą powołuje do dziedziczenia na wypadek, gdyby dany spadkobierca nie chciał lub nie mógł (jak w omawianym wypadku niegodności) dziedziczyć (art. 963 KC).

Przykładem sądowego wyłączenia od dziedziczenia jest także orzeczenie o wyłączeniu małżonka spadkodawcy od dziedziczenia na podstawie art. 940 KC. U podstaw tej instytucji leży, podobnie jak w przypadku niegodności, zamierzenie zgodnego z postulatami słuszności ukształtowania kręgu osób uprawnionych do dziedziczenia po danym spadkodawcy. Obowiązujące przepisy pozwalają bowiem małżonkowi na uzyskanie korzyści ze spadku nawet w sytuacji, gdy małżeństwo ze spadkodawcą miało w chwili otwarcia spadku jedynie formalny charakter, a tylko śmierć współmałżonka uniemożliwiła skuteczne zakończenie postępowania o rozwód bądź separację. Do tej szczególnej sytuacji odnosi się właśnie instytucja wyłączenia małżonka od dziedziczenia, umożliwiająca pozbawienie pozostającego przy życiu współmałżonka prawa uzyskania przypadającego mu z ustawy udziału w spadku. Zgodnie z przepisami Kodeksu cywilnego, małżonek jest wyłączony od dziedziczenia, jeżeli spadkodawca wystąpił o orzeczenie rozwodu lub separacji z jego winy, a żądanie to było uzasadnione (art. 940 § 1 KC)²⁸. Żądanie musi być zawarte w pozwie (spadkodawca występuje wtedy w postępowaniu o rozwód lub separację w roli powoda) bądź też zgłoszone przez pozwanego spadkodawcę w oparciu o art. 439 § 3 KPC²⁹ (gdy postępowanie takie wszczęte zostało z powództwa współmałżonka). Zgodnie ze stanowiskiem Sądu Najwyższego, wystąpieniem o rozwód z winy małżonka w rozumieniu art. 940 § 1 KC jest również wyrażenie przez pozwanego w sprawie o rozwód spadkodawcę zgody na rozwód z winy powoda³⁰. Wśród przesłanek dopuszczalności zastosowania instytucji wyłączenia od dziedziczenia małżonka szczególną uwagę należy zwrócić na to, by proces o rozwód bądź separację był za życia spadkodawcy już wszczęty albo jeszcze w toku, tzn. by wnie-

²⁸ Zauważyć należy, iż norma zawarta w art. 940 § 1 KC odnosi się jedynie do osób pozostających w związku prawnym, a nie faktycznym (w postaci utrzymywania wspólnego, pozamałżeńskiego pożycia). Zob. L. S t e c k i, *Wyłączenie małżonka od dziedziczenia ustawowego (art. 940 KC)*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1990, z. 1, s. 80.

²⁹ Zgodnie z jego treścią, strona pozwana w sprawie o rozwód czy separację, pomimo niedopuszczalności powództwa wzajemnego w tym przedmiocie, może również żądać orzeczenia rozwodu lub separacji.

³⁰ Zob. uchwała SN z dnia 19 sierpnia 1983 r., III CZP 38/83, OSNC 1984, nr 2-3, poz. 27.

siony został pozew i aby nie doszło do skutecznego jego cofnięcia³¹, a ponadto, by zgłoszone przez spadkodawcę w toku tego postępowania żądanie orzeczenia rozwodu lub separacji z winy współmałżonka było w chwili otwarcia spadku uzasadnione.

Zgodnie ze stanowiskiem Sądu Najwyższego należy przyjąć, iż proces o wyłączenie małżonka od dziedziczenia stanowi niejako kontynuację procesu rozwodowego, lecz w zakresie ograniczonym i ściśle wynikającym z art. 940 § 1 KC³². Zadaniem sądu w tym postępowaniu jest możliwie jak najbliższe odtworzenie stanu rzeczy istniejącego w toku procesu rozwodowego lub o orzeczenie separacji (do czasu śmierci spadkodawcy) na podstawie materiału dowodowego zebranego przez sąd prowadzący proces z udziałem spadkodawcy. Dopuszczalne jest jednak powoływanie przez strony dalszych dowodów, zaś w razie potrzeby sąd może na podstawie art. 241 KPC zarządzić powtórzenie lub uzupełnienie wcześniejszego postępowania dowodowego.

Oczywiste jest to, iż w toku tego postępowania sąd bierze pod uwagę przesłanki rozwodu lub separacji. Bada on, czy w kontekście dokonywanej oceny żądanie ich orzeczenia przez spadkodawcę z winy współmałżonka lub obu stron miało uzasadniony charakter³³ i czy na przeszkodzie takiemu rozstrzygnięciu nie stanęła jedynie jego śmierć³⁴. Dopiero uznanie przez sąd zasadności tego żądania (a więc dojście do przekonania, iż sąd prowadzący

³¹ Zob. P i ą t o w s k i, dz. cyt., s. 131.

³² Zob. uzasadnienie cytowanej już uchwały SN z dnia 2 lipca 1985 r., III CZP 39/85.

³³ Konieczne jest zatem stwierdzenie, iż zachodzą wskazane w art. 56 § 1 KRO przesłanki pozytywne orzeczenia rozwodu (w postaci zupełnego i trwałego rozkładu pożycia małżeńskiego), brak natomiast określonych w art. 56 § 2 i 3 KRO przesłanek negatywnych (zgodnie z tymi przepisami, pomimo zupełnego i trwałego rozkładu pożycia małżeńskiego, orzeczenie rozwodu jest niedopuszczalne, jeżeli wskutek niego miałoby ucierpieć dobro wspólnych małoletnich dzieci małżonków albo jeżeli z innych względów orzeczenie rozwodu byłoby sprzeczne z zasadami współżycia społecznego, a także w sytuacji, gdy żąda tego małżonek wyłącznie winny rozkładu pożycia, chyba że drugi małżonek wyrazi zgodę na rozwód albo jego odmowa udzielenia zgody na rozwód jest w danych okolicznościach sprzeczna z zasadami współżycia społecznego). Natomiast zgodnie z art. 61¹ § 1 i 2 KRO podstawą żądania orzeczenia separacji jest zupełny rozkład pożycia między małżonkami. Pomimo takiego rozkładu orzeczenie separacji jest jednak niedopuszczalne, jeżeli wskutek niej miałoby ucierpieć dobro wspólnych małoletnich dzieci małżonków albo jeżeli z innych powodów orzeczenie separacji byłoby sprzeczne z zasadami współżycia społecznego.

³⁴ Zob. K a w a ł k o, W i t c z a k, dz. cyt., s. 101; zob. też M. S y c h o w i c z, w: *Kodeks cywilny. Praktyczny komentarz z orzecnictwem*, t. II, red. H. Ciepla, B. Czech, S. Dąbrowski, T. Domińczyk, H. Pietrzykowski, Z. Strus, M. Sychowicz, A. Wypiórkiwicz, Warszawa 2005, s. 819.

jeszcze za życia spadkodawcy wcześniejszy proces o rozwód lub separację wydałby wyrok zgodny z żądaniem pozwu) stwarza możliwość dokonania stosownego rozstrzygnięcia w postaci wydania orzeczenia o wyłączeniu współmałżonka spadkodawcy od dziedziczenia. Wyrok taki ma charakter konstytutywny (kształtujący) i wywiera skutki prawne *ex tunc*, tj. już od chwili śmierci spadkodawcy.

Orzeczenie wydane na podstawie art. 940 KC wyłącza małżonka spadkodawcy od dziedziczenia ustawowego, a sam wyłączony traktowany jest tak, jakby nie dożył otwarcia spadku. Skutkiem tego pozbawiony zostaje możliwości uzyskania jakichkolwiek korzyści ze spadku, a także prawa do zachowku i uprawnienia przewidzianego w art. 939 KC (ustawowego zapisu naddziałowego)³⁵. Jednakże z uwagi na to, że skutki prawne wyłączenia małżonka od dziedziczenia odnoszą się do dziedziczenia z ustawy, należy stwierdzić, że wydanie orzeczenia o wyłączeniu współmałżonka nie pozbawia go możliwości bycia spadkobiercą testamentowym, zapisobiercą ani skorzystania z uprawnienia przewidzianego w art. 923 KC³⁶ i z tego względu nie wywołuje tak daleko idących skutków, jak uznanie za niegodnego³⁷.

WYŁĄCZENIE OD DZIEDZICZENIA NA PODSTAWIE UMOWY

Zmiana porządku dziedziczenia może być także skutkiem zawarcia przez spadkodawcę i spadkobiercę ustawowego umowy o zrzeczenie się dziedziczenia. *In genere* przepisy prawa spadkowego za niedopuszczalne uznają zawieranie umów o spadek po osobie żyjącej³⁸. W szczególności brak jest również możliwości umownego pozytywnego ustalenia grona osób dziedziczących po danym spadkodawcy. Jedynym ustawowo wskazanym wyjątkiem od tej zasady jest właśnie możliwość umownego wyłączenia od dziedziczenia danego

³⁵ Stanowi on, iż małżonek dziedziczący z ustawy w zbiegu z innymi spadkobiercami, wyjąwszy zstępnych spadkodawcy, którzy mieszkali z nim razem w chwili jego śmierci, może żądać ze spadku ponad swój udział spadkowy przedmiotów urządzenia domowego, z których za życia spadkodawcy korzystał wspólnie z nim lub wyłącznie sam.

³⁶ Przyznaje on małżonkowi i innym osobom bliskim spadkodawcy, które mieszkały z nim do dnia jego śmierci, uprawnienie do korzystania w ciągu trzech miesięcy od otwarcia spadku z mieszkania i urządzenia domowego w zakresie dotychczasowym.

³⁷ Zob. P i ą t o w s k i, dz. cyt., s. 106.

³⁸ Taki zakaz wyraźnie stanowi art. 1047 KC.

spadkobiercy poprzez zawarcie umowy o zrzeczenie się dziedziczenia (czyli tzw. negatywnego kontraktu dziedziczenia)³⁹.

Poprzez zawarcie takiej umowy zrzekający się wpływa na swoją zdolność do dziedziczenia, gdyż uniemożliwiając zaistnienie ustawowego tytułu swojego powołania do spadku, skutecznie wyklucza możliwość jej powstania⁴⁰. Zawarcie umowy o zrzeczenie się dziedziczenia nie wyłącza jednak możliwości dziedziczenia danej osoby po tym spadkodawcy na podstawie testamentu⁴¹. Zaznaczyć jednak należy, iż zaistnienie wszelkich skutków prawnych związanych z zastosowaniem tej instytucji zależy od ważności zawartej umowy. Jeżeli chodzi o formę umowy o zrzeczenie się dziedziczenia, to art. 1048 § 2 zd. 2 KC stanowi, że powinna być ona zawarta w formie aktu notarialnego. Jest to forma *ad solemnitatem* (art. 73 § 2 zd. 1 KC). Zrzeczenie się dziedziczenia może być dokonane w akcie notarialnym, który zawiera również inne umowy. Jednak jest ono zawsze odrębną umową, nie dzielącą losów pozostałych umów, chyba że co innego wynika z jej treści lub też zachodzi łącznie wobec nich ta sama przyczyna nieważności (jak na przykład brak zdolności do czynności prawnych). Wydaje się, że wobec niezamieszczenia przez ustawodawcę szczególnej regulacji odnoszącej się do wad oświadczenia woli, należy tu stosować art. 82-88 KC⁴².

Skutki prawne umowy o zrzeczenie się dziedziczenia następują zawsze z chwilą otwarcia spadku, a więc w momencie śmierci spadkodawcy. Jak wyżej zaznaczono, zrzekający się zostaje wyłączony od dziedziczenia, tak jakby

³⁹ Przedmiotem dyskusji i sporów w doktrynie jest kwestia charakteru prawnego umowy o zrzeczenie się dziedziczenia (zob. A. O l e s z k o, *Umowy dotyczące spadku w praktyce notarialnej*, „Nowe Prawo” 1977, nr 6, s. 841; t e n ż e, *Umowy prawa spadkowego oraz mające zastosowanie w sprawach spadkowych w świetle praktyki sądowej i notarialnej*, Warszawa 1989, s. 11; S y c h o w i c z, w: *Kodeks cywilny*, s. 960; K o z a k, art. cyt., s. 70) czy dopuszczalnego zakresu treści takiej umowy (zwłaszcza jeżeli chodzi o możliwość posłużenia się w tej umowie warunku, zawarcia umowy z zastrzeżeniem, iż jest ona dokonywana na korzyść określonej osoby, czy też możliwości zrzeczenia się jedynie prawa do zachowku – zob. L. S t e c k i, w: *Kodeks cywilny z komentarzem*, red. J. Winiarz, Warszawa 1989, s. 900; P a z d a n, w: *Kodeks cywilny. Komentarz do art. 450-1088*, t. II, red. U. Pietrzykowski, Warszawa 2005, s. 987; E. S k o w r o ņ s k a - B o c i a n, *Glosa do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 5 lutego 1993 r., III CZP 10/93*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 1994, nr 5, s. 216 n.; O l e s z k o, *Umowy dotyczące spadku*, s. 845).

⁴⁰ Zob. E. N i e z b e c k a, *Zrzeczenie się dziedziczenia i odrzucenie spadku a zdolność do dziedziczenia osób fizycznych*, „Annales UMCS” 1992, nr 8, s. 159.

⁴¹ Zob. K a w a ł k o, W i t c z a k, dz. cyt., s. 28.

⁴² Tak P a z d a n, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, s. 987.

nie dożył otwarcia spadku (art. 1049 § 2 KC), a więc pozbawiony jest on również prawa do zachowku⁴³.

Z uwagi na to, iż zrzeczenie się dziedziczenia obejmuje jedynie ustawowy tytuł powołania do spadku, nie wyłącza możliwości dojścia do spadkobrania na podstawie testamentu. Tezę tę potwierdził Sąd Najwyższy, przyjmując, że spadkobierca ustawowy, który w umowie z przyszłym spadkodawcą zrzekł się dziedziczenia po nim, może dziedziczyć po tym spadkodawcy na podstawie testamentu sporządzonego zarówno przed, jak i po zrzeczeniu się dziedziczenia⁴⁴. Zatem jeżeli spadkobierca, który zrzekł się dziedziczenia ustawowego po danym spadkodawcy, ma również testamentowy tytuł powołania do spadku, może otrzymać również korzyść ze spadku w postaci zapisu⁴⁵.

Jak zostało to podkreślone, w braku odmiennego postanowienia umowy następstwa prawne związane z zawarciem umowy o zrzeczenie się dziedziczenia obejmują także zstępnych zrzekającego się (art. 1049 § 1 KC). Zatem, o ile umowa o zrzeczenie nie stanowi inaczej, wszyscy zstępni zrzekającego się spadkobiercy, zarówno ci żyjący w chwili zawierania umowy, jak i ci, którzy urodzili się już po jej zawarciu, są również wyłączeni od dziedziczenia i traktowani tak, jakby nie dożyli otwarcia spadku⁴⁶. Umowa o zrzeczenie się dziedziczenia powinna być stosowana wobec wszystkich zstępnych zrzekającego się, którzy wobec jego śmierci mogliby być na podstawie ustawy powołani do dziedziczenia i wstąpić w jego miejsce, otrzymując przypadający zrzekającemu się udział w spadku. Zatem w sytuacji, gdy osobami zrzekającymi się dziedziczenia są rodzice spadkodawcy, przepis art. 1049 § 1 KC nie znajdzie zastosowania⁴⁷. Natomiast przepis ten należy mieć na względzie w sytuacji, gdy zrzekający się dziedziczenia nie przeżyje spadkodawcy⁴⁸.

⁴³ Zob. S y c h o w i c z, w: *Kodeks cywilny*, s. 961. W konsekwencji tego, że część doktryny za dopuszczalne uznaje ograniczenie treści umowy o zrzeczenie się dziedziczenia jedynie do zachowku, niektórzy autorzy opowiadają się za przyznaniem osobie objętej zrzeczeniem możliwości dziedziczenia w oparciu o ustawę, testament lub oba tytuły – np. A. M a l i n o w s k i, *Umowa o zrzeczenie się dziedziczenia w ujęciu Kodeksu cywilnego*, „Nowy Przegląd Notarialny” 2004, nr 4, s. 34.

⁴⁴ Tak SN w uchwale z dnia 15 maja 1972 r. (II CRN 38/84, OSN 1972, nr 11, poz. 197).

⁴⁵ Zob. K o z a k, art. cyt., s. 84.

⁴⁶ Również zstępni zrzekającego się spadkobiercy pozbawieni są prawa do zachowku; zob. np. A. S z p u n a r, *Uwagi o prawie do zachowku*, „Rejent” 2002, nr 6, s. 17.

⁴⁷ Zob. M. P a z d a n, *Umowa o zrzeczenie się dziedziczenia w polskim prawie spadkowym*, „Rejent” 1997, nr 4, s. 194.

⁴⁸ Takie zapatrywanie bliskie jest większości autorów, zob. m.in. S k o w r o Ń s k a - B o c i a n, *Komentarz do kodeksu cywilnego*, s. 253. Natomiast w wątpliwość pogląd ten poddaje Niezbecka (*Zrzeczenie się dziedziczenia i odrzucenie spadku*, s. 161).

Dopuszczalne jest zróżnicowane potraktowanie samych tylko zstępnych zrzekającego się. Strony umowy mogą bowiem wyłączyć skuteczność zrzeczenia się dziedziczenia wobec części wyraźnie wskazanych zstępnych zrzekającego się spadkobiercy, a objąć tymi skutkami pozostałych⁴⁹.

Zrzeczenie się dziedziczenia odnosi się do potencjalnych praw i wywiera bezpośredni wpływ na sytuację prawną zstępnych zrzekającego się dziedziczenia, pomimo iż nie są oni stronami tej umowy. Co więcej, do ważnego i skutecznego zawarcia umowy przez osobę zrzekającą się dziedziczenia nie jest wymagane uzyskanie przez nią zgody zstępnych ani też zgody sądu (w sytuacji gdy zstępnymi są małoletni)⁵⁰.

Fakt powołania przez spadkodawcę do dziedziczenia na mocy testamentu spadkobiercy, który zrzekł się prawa udziału z spadkobraniami, skutkuje uzyskaniem przez niego statusu spadkobiercy testamentowego, nie powoduje natomiast przywrócenia zrzekającemu się statusu spadkobiercy ustawowego, a więc możliwości nabycia spadku w oparciu o ustawę i związanych z tym statusem uprawnień (w tym między innymi prawa do zachowku). Ustawodawca przewidział natomiast możliwość całkowitego zniweczenia skutków zawarcia umowy o zrzeczenie dziedziczenia poprzez uchylenie się od zrzeczenia się dziedziczenia, które może być dokonane aż do chwili otwarcia spadku. Uchylenia dokonuje się w drodze zawarcia umowy między tym, kto zrzekł się dziedziczenia, a spadkodawcą, po którym zrzeczenia się dokonano, nowej umowy, której treść stanowi właśnie wola uchylenia uprzedniego zrzeczenia się dziedziczenia (art. 1050 KC)⁵¹. Pomimo braku w tym zakresie stosownej regulacji przyjmuje się, iż stronami umowy o uchylenie zrzeczenia się dziedziczenia mogą być po śmierci zrzekającego się również ci jego zstępni, na których rozciągają się skutki prawne zrzeczenia. W takim wypadku pełne uchylenie się od następstw prawnych zawarcia umowy o zrzeczenie się dziedziczenia ma miejsce wobec zawarcia nowej umowy między spadkodawcą a wszystkimi zstępnymi, względem których skutkowało zrzeczenie się dziedziczenia. Jeżeli zaś sygnatariuszami nowej umowy będą tylko niektórzy zstępni,

⁴⁹ Tak uważa m.in. Pazdan, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, s. 990.

⁵⁰ Więcej na ten temat zob. N i e z b e c k a, *Zrzeczenie się dziedziczenia i odrzucenie spadku*, s. 162.

⁵¹ Zgodnie z przepisami prawa spadkowego, również ta umowa, pod rygorem bezwzględnej nieważności, powinna być zawarta w formie aktu notarialnego (art. 1050 KC *in fine*). Zob. I g n a c z e w s k i, dz. cyt., s. 308.

to uchylenie będzie skuteczne jedynie względem tych zstępnych (oraz dalszych zstępnych), którzy umowę o uchylenie się od dziedziczenia zawarli⁵².

Zdaniem większości autorów dopuszczalne jest również dokonanie zmian w umowie o zrzeczenie się dziedziczenia. Zmiana ta obejmować może między innymi wyłączenie skutków zrzeczenia się względem zstępnych zrzekającego się (o ile przy zawieraniu umowy o zrzeczenie się dziedziczenia nie wykorzystano możliwości wynikającej z art. 1049 § 1 KC) lub polegać na „uchyleniu klauzuli wcześniejszej umowy wyłączającej rozciągnięcie skutków zrzeczenia się na zstępnych zrzekającego się (jeżeli przy zawarciu umowy o zrzeczenie się dziedziczenia z możliwości przewidzianej w art. 1049 § 1 KC skorzystano)”⁵³.

WYŁĄCZENIE OD DZIEDZICZENIA NA PODSTAWIE JEDNOSTRONNEJ CZYNNOŚCI PRAWNEJ SPADKODAWCY

Należy jednak zauważyć, iż dla powstania tytułu powołania do dziedziczenia danego spadkobiercy zasadnicze znaczenie ma wola samego spadkodawcy. Może on bowiem rozrządzić swoim majątkiem na wypadek śmierci w sposób wyraźny w formie testamentu albo też domniemany – gdy poprzez niesporządzenie testamentu niejako uznaje ustawowy porządek dziedziczenia za najbardziej słuszny i sprawiedliwy i z tego względu pozostawia go bez żadnych zmian⁵⁴. Właśnie decydujący charakter woli spadkodawcy co do powołania danej osoby do spadku (lub też braku takiego powołania) przemawia za przyznaniem mu możliwości ukształtowania kręgu osób uprawnionych do dziedziczenia po jego śmierci drogą jednostronnej czynności prawnej – testamentu negatywnego.

⁵² Tak uważa M. Pazdan (*Umowa o zrzeczenie się dziedziczenia w polskim prawie spadkowym*, „Rejent” 1997, nr 4, s. 196). Odmienny pogląd wyraża Niezbecka, która twierdzi, iż śmierć zrzekającego się przed otwarciem spadku, którego zrzeczenie się dziedziczenia dotyczy, powoduje całkowitą bezskuteczność tej umowy. Dopiero zaś po śmierci zrzekającego się i uzyskaniu własnego tytułu powołania do udziału w spadkobranii powstaje po stronie zstępnych możliwość zawarcia umowy o zrzeczenie się dziedziczenia. Więcej zob. t a ż, *Zrzeczenie się dziedziczenia i odrzucenie spadku*, s. 162-163.

⁵³ P a z d a n, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, s. 991-992.

⁵⁴ Zob. E. N i e z b e c k a, *Skutki prawne testamentu negatywnego i wydziedziczenia*, „Rejent” 1992, nr 7-8, s. 17.

Przepisy Kodeksu cywilnego nie przewidują *expressis verbis* możliwości wyłączenia od dziedziczenia w drodze sporządzenia przez spadkodawcę testamentu negatywnego. Zaznaczyć trzeba, iż ustawodawca, nie regulując wprost tej problematyki, nie przejął również pojęcia testamentu negatywnego stanowiącego uprzednio treść art. 31 dekretu Prawo spadkowe⁵⁵. Zarówno jednak w doktrynie, jak i w orzecznictwie nie budzi wątpliwości możliwość stosowania tej instytucji na gruncie prawa spadkowego⁵⁶. Stanowisko takie uzasadnia zasada swobody testowania w szerokim zakresie, zaś pozbawienie spadkobiercy ustawowego spadku lub udziału w nim uznawane jest za rozrządzenie majątkowe⁵⁷.

Zgodnie z definicją zawartą w art. 31 dekretu Prawo spadkowe, testamentem negatywnym określa się takie rozrządzenie, przez które spadkodawca wyłącza w testamencie od dziedziczenia ustawowego swego krewnego lub małżonka, nie ustanawiając równocześnie innej osoby spadkobiercą. Opierając się na treści powołanego przepisu, wyłączonego traktuje się tak, jak gdyby nie żył w chwili otwarcia spadku. Nie narusza to jednak praw spadkobiercy koniecznego do żądania zachowku.

W doktrynie panuje zgodność co do tego, iż na treść testamentu negatywnego składa się oświadczenie woli spadkodawcy wyłączenia od dziedziczenia określonego spadkobiercy ustawowego (lub też kilku z nich). Dodatkowo, zgodnie z przeważającym w literaturze poglądem, wymagany jest również brak powołania w to miejsce innego spadkobiercy testamentowego⁵⁸.

Testament negatywny jest przykładem testamentu szczególnego rodzaju⁵⁹, zawierającego jedynie rozrządzenie negatywne spadkodawcy, który wprowadzie rozporządza swoim majątkiem na wypadek śmierci, lecz czyni to w sposób pośredni⁶⁰. Zgodnie z poglądem części autorów, ustawowy porządek dzie-

⁵⁵ Dekret z dnia 8 października 1946 r. – Prawo spadkowe (Dz. U. nr 60, poz. 328 ze zm.).

⁵⁶ Zob. przypis 27. Tak uważają również m.in. Kawałko i Witczak (dz. cyt., s. 56).

⁵⁷ Zob. N i e z b e c k a, *Skutki prawne testamentu negatywnego*, s. 16 n.

⁵⁸ Za tym stanowiskiem opowiada się większość autorów, m.in. Skowrońska-Bocian (*Prawo spadkowe*, s. 106). Odmienny pogląd, dopuszczający możliwość powołania w miejsce wyłączonego od dziedziczenia spadkobiercy ustawowego innego spadkobiercy testamentowego (lub też kilku), wyraża m.in. R. Sztyk (*Testament notarialny*, w: *II Kongres Notariuszy Rzeczypospolitej Polskiej. Referaty i opracowania*, red. R. Sztyk, Poznań–Kluczbork 1999, s. 361) czy też SN w uzasadnieniu postanowienia z dnia 8 maja 1963 r., III CR 75/63, OSNCP 1964, nr 4, poz. 73, które pomimo zmiany stanu prawnego, zachowało swoją aktualność.

⁵⁹ Zob. M. B e d n a r a, *Treść testamentu notarialnego*, „Rejent” 2003, nr 1, s. 37.

⁶⁰ Tak uważa S. Wójcik, zob. w: *System prawa cywilnego*, t. 4: *Prawo spadkowe*, red. J. S. Piąkowski, Wrocław–Warszawa 1986, s. 188.

dziczenia ustalony w przepisach prawa cywilnego pozostaje bez zmian, natomiast jedynie spadkobierca wskazany w testamencie negatywnym zostaje pozbawiony tytułu powołania do spadku i nie ma prawa udziału w spadkobranii⁶¹.

W literaturze i orzecznictwie powszechnie przyjęty jest pogląd, iż także obecnie osobę wyłączonej od dziedziczenia w testamencie negatywnym należy traktować tak, jakby nie dożyła otwarcia spadku. Określony w ten sposób skutek prawny, pomimo braku wskazania go w Kodeksie cywilnym (co zwykł czynić ustawodawca w każdym przypadku, gdy dopuszczał stosowanie tak skonstruowanej fikcji prawnej⁶²), wynika z odwołania się do następstw prawnych negatywnych rozrządzeń testamentowych, określonych uprzednio w dekrete Prawo spadkowe. Skoro bowiem instytucja testamentu negatywnego ma swój wzór w tym akcie normatywnym, a jej charakter odpowiada wcześniejszemu uregulowaniu, brak podstaw, aby stosować odmienne rygory co do jego skutków⁶³.

Konsekwencją sporządzenia testamentu negatywnego i zastosowania fikcji prawnej, traktującej osobę wskazaną w nim tak, jakby nie dożyła otwarcia spadku, może być powstanie tytułu powołania dla innych podmiotów. W ten sposób zdolność do dziedziczenia po danym spadkodawcy uzyskać mogą dalsi zstępni podlegającego wyłączeniu spadkobiercy. Jednakże, mając na uwadze możliwość objęcia negatywnym rozrządzeniem testamentowym kilku osób uprawnionych do dziedziczenia po spadkodawcy w określonej kolejności, zauważyć należy, iż powstanie tego skutku zależy wyłącznie od woli samego testatora⁶⁴.

Istotne konsekwencje rodzi podanie w treści testamentu negatywnego przyczyny wyłączenia spadkobiercy ustawowego od dziedziczenia. Jeżeli wskazana przyczyna wyłączenia wypełnia uregulowane w art. 1008 KC przesłanki wydziedziczenia spadkobiercy ustawowego, skutkiem negatywnego rozporządzenia testatora będzie nie tylko wyłączenie od dziedziczenia, lecz także wydziedziczenie, a zatem pozbawienie prawa do zachowku. Natomiast w sytuacji, gdy testator nie określił przyczyny swojego rozrządzenia lub też jako przyczynę wyłączenia podał przesłankę nieobjętą treścią art. 1008 KC,

⁶¹ Zob. K a w a ł k o, W i t c z a k, dz. cyt., s. 55-56.

⁶² Por. art. 928 § 2 KC, art. 1020 KC czy też art. 1049 § 2 KC.

⁶³ A. R o j e k, *Wydziedziczenie i testament negatywny*, „Przegląd Sądowy” 2006, nr 9, s. 108.

⁶⁴ Zob. B e d n a r a, art. cyt., s. 37.

skutkiem testamentu negatywnego będzie jedynie wyłączenie od dziedziczenia z pozostawieniem prawa do zachowku⁶⁵.

Spadkodawca, dokonując w testamencie negatywnym wyłączenia od dziedziczenia, nie ma obowiązku podawania w jego treści przyczyny leżącej u podstaw takiego wyłączenia. Obok pozbawienia możliwości udziału w dziedziczeniu danej osoby, część autorów dopuszcza natomiast możliwość zawarcia innych rozrządzeń, jak na przykład zapisu⁶⁶.

Testament negatywny w żadnym wypadku nie może natomiast wyłączyć uprawnień gminy ostatniego miejsca zamieszkania spadkodawcy oraz Skarbu Państwa jako spadkobierców ustawowych. Pozbawienie tych podmiotów możliwości uzyskania korzyści ze spadku stanowiłoby bowiem naruszenie rozwiązań przyjętych przez prawo cywilne, które nie zna konstrukcji spadków bezdziedzicznych⁶⁷. Skutek w postaci pozbawienia wskazanych podmiotów udziału w spadkobranii wywołać może jedynie zawarcie w testamencie powołania do dziedziczenia innego spadkobiercy, nie można zaś tego dokonać poprzez negatywne rozrządzenie testamentowe⁶⁸.

WYŁĄCZENIE OD DZIEDZICZENIA NA PODSTAWIE JEDNOSTRONNEJ CZYNNOŚCI PRAWNEJ SPADKOBIERCY

Przepisy prawa cywilnego dopuszczają również możliwość wywarcia wpływu na ukształtowanie grona osób uprawnionych do dziedziczenia po danym spadkodawcy na skutek czynności prawnej spadkobiercy. Gwarantuje mu to przewidziana w Kodeksie cywilnym instytucja odrzucenia spadku, zapewniająca swobodę ukształtowania własnych stosunków cywilnoprawnych⁶⁹.

Od chwili otwarcia spadku powołanemu do dziedziczenia spadkobiercy przysługuje podmiotowe prawo o charakterze kształtującym, by drogą jed-

⁶⁵ Więcej na ten temat zob. K a w a ł k o, W i t c z a k, dz. cyt., s. 56.

⁶⁶ Na przykład Bednara (art. cyt., s. 37).

⁶⁷ Zob. S. W ó j c i k, w: *System prawa cywilnego*, s. 188.

⁶⁸ Szerzej na ten temat zob. M. P a z d a n, *Dziedziczenie gminy i Skarbu Państwa – po nowelizacji kodeksu cywilnego w 2003 r.*, „Rejent” 2003, nr 2, s. 16.

⁶⁹ Jest to konsekwencją przyjęcia w prawie cywilnym zasady autonomii woli, zgodnie z którą podmiot zainteresowany nie może w sferze prawa nabyć żadnych praw ani obowiązków wbrew swojej woli. Zob. N i e z b e c k a, *Zrzeczenie się dziedziczenia i odrzucenie spadku*, s. 167.

nostronnej czynności prawnej, w ustawowo określonym terminie, dany spadek przyjąć lub odrzucić (art. 1012 KC)⁷⁰. Konsekwencją powyższego uregulowania jest tymczasowość nabycia praw spadkowych⁷¹, które w sposób definitywny przechodzą na spadkobiercę dopiero z chwilą upływu wskazanego w ustawie terminu lub wcześniejszego złożenia przez niego oświadczenia o przyjęciu spadku⁷². Brak jakiegokolwiek oświadczenia spadkobiercy w oznaczonym terminie jest bowiem zawsze równoznaczny z przyjęciem spadku (art. 1015 § 2 KC)⁷³. Natomiast – jak stanowi art. 1020 KC – w sytuacji, gdy spadkobierca odrzuci spadek, do dziedziczenia którego został powołany, zostaje wyłączony od spadkobrania i zgodnie ze stosowaną tu fikcją prawną traktowany tak, jakby nie dożył otwarcia spadku.

Przyjęcie spadku zależne jest od woli spadkobiercy. Odrzucić spadku nie mogą jednak gmina ostatniego miejsca zamieszkania spadkodawcy ani Skarb Państwa, jeżeli przypada im on z mocy ustawy⁷⁴. Ponadto oświadczenie upadłego o odrzuceniu spadku jest bezskuteczne w stosunku do masy upadłości, jeżeli zostało złożone po ogłoszeniu upadłości⁷⁵. Część doktryny za niedopuszczalne uznaje również odrzucenie spadku przez fundację utworzoną

⁷⁰ Zob. wyrok SN z dnia 13 listopada 1990 r., III CRN 365/90, OSN 1991, nr 10-12, poz. 136. Zob. też art. 1012 KC.

⁷¹ Tymczasowy charakter nabycia spadku przesądza o tym, iż spadkobierca nie może zbyć spadku lub udziału w spadku (art. 1051 KC), uzyskać postanowienia o stwierdzeniu nabycia spadku (art. 1026 KC) i ponosi odpowiedzialność za długi spadkowe tylko ze spadku (art. 1030 KC). Więcej na ten temat zob. M. Sychowicz, w: *Kodeks cywilny*, s. 904. Prawo spadkowe dopuszcza jednak także odmienną metodę uregulowania kwestii nabycia praw i obowiązków płynących ze spadku. Zgodnie z tym konkurencyjnym modelem, ustawa może nie przewidywać instytucji odrzucenia spadku, lecz stanowić, że spadkobierca nabywa spadek tylko w razie przyjęcia go w sposób wyraźny lub dorozumiany, w określonym terminie. Zob. P i a - t o w s k i, *System prawa*, s. 271.

⁷² Zob. A. K u n i c k i, *Odrzucenie spadku przez transmitariusza*, „Nowe Prawo” 1963, nr 12, s. 1352.

⁷³ Różnice dotyczą jedynie tego, z jakim rodzajem przyjęcia spadku mamy do czynienia w danym przypadku. Tak uważa B. Kordasiewicz, zob. w: *Przyjęcie i odrzucenie spadku*, „Studia Prawa Prywatnego” 2006, nr 2, s. 43.

⁷⁴ *A contrario* dopuszczalne jest odrzucenie przez Skarb Państwa i gminę ostatniego zamieszkania spadkodawcy spadku przypadającego im z testamentu. Zob. J. K r e m i s, w: *Podstawy prawa cywilnego*, red. E. Gniewek, Warszawa 2005, s. 598.

⁷⁵ Tak wyraźnie stanowi art. 123 ustawy z dnia 28 lutego 2003 r. – Prawo upadłościowe i naprawcze (Dz. U. nr 60, poz. 535 z późn. zm.).

w testamencie, gdyż taka możliwość wypaczałaby istotę ustanawiania fundacji w drodze czynności prawnej *mortis causa*⁷⁶.

Zaznaczyć należy, że skutki prawne związane z odrzuceniem spadku powstaną tylko wtedy, gdy oświadczenie spadkobiercy zostanie złożone w sposób ważny, a więc z zachowaniem przepisów wskazujących na formę, treść i termin do złożenia takiego oświadczenia. Wymogiem ważnego złożenia oświadczenia o odrzuceniu spadku jest także posiadanie przez spadkobiercę w chwili jego składania zdolności do czynności prawnych; jej brak w chwili otwarcia spadku pozostaje bez znaczenia prawnego⁷⁷.

Oświadczenie o odrzuceniu spadku powinno zostać złożone w terminie sześciu miesięcy od dnia, w którym spadkobierca dowiedział się o tytule swego powołania do dziedziczenia (art. 1015 § 1 KC). Wskazany w ustawie termin do wykonania uprawnienia kształtującego jest terminem zawitym prawa cywilnego⁷⁸.

Zgodnie z art. 1018 § 3 zd. 1 KC, oświadczenie o odrzuceniu spadku składa się przed notariuszem lub sądem rejonowym właściwym ze względu na miejsce zamieszkania lub pobytu składającego oświadczenie spadkobiercy. Można je również złożyć przed sądem spadku w toku postępowania o stwierdzenie nabycia spadku. Jednakże kategorycznie brzmiącego zwrotu „składa się” nie należy rozumieć dosłownie, gdyż w tym wypadku oznacza on jedynie, iż oświadczenie w przedmiocie odrzucenia spadku może być złożone również przed notariuszem⁷⁹.

Oświadczenie o odrzuceniu spadku składa się ustnie lub na piśmie z podpisem urzędowo poświadczonym (art. 1018 § 3 zd. 2 KC)⁸⁰. Jeżeli

⁷⁶ Więcej na ten temat zob. S k o w r ó ŋ s k a - B o c i a n, *Prawo spadkowe*, s. 121.

⁷⁷ Zob. S y c h o w i c z, w: *Kodeks cywilny*, s. 909.

⁷⁸ Zob. orzeczenie z dnia 20 lutego 1963 r., I CR 109/63, OSNC 1964, nr 3, poz. 51.

⁷⁹ Takie rozumienie tego postanowienia odzwierciedla art. 640 § 1 KPC. Zob. S. W ó j - c i k, *Rola notariusza w sprawach spadkowych (na przykładzie testamentu negatywnego)*, „Rejent” 1996, nr 4-5, s. 144.

⁸⁰ Zgodnie z postanowieniem SN z dnia 10 listopada 2006 r., I CSK 228/06, OSP 2007, nr 11, poz. 123, złożenie oświadczenia o przyjęciu lub odrzuceniu spadku przed notariuszem wymaga formy aktu notarialnego, natomiast możliwość złożenia oświadczenia o przyjęciu lub odrzuceniu spadku na piśmie z podpisem urzędowo poświadczonym dotyczy jedynie złożenia takiego oświadczenia przed sądem. W sposób krytyczny odniósł się do tego orzeczenia P. Księżak (*Glosa do postanowienia Sądu Najwyższego z dnia 10 listopada 2006 r.*, I CSK 228/06, „Rejent” 2008, nr 5, s. 157-162). Wskazał on na zbyt zawężoną interpretację art. 1018 § 3 KC dokonaną przez sąd i staje na stanowisku, iż „rację ma sąd, gdy stwierdza, że nie wystarczy samo oświadczenie na piśmie z podpisem poświadczonym, jednakże nie ma racji,

oświadczenie złożone zostało w formie ustnej, to z czynności tej sporządza się protokół (art. 641 § 4 KPC). Można je złożyć zarówno osobiście, jak i przez pełnomocnika, przy czym wymagane jest tu pełnomocnictwo szczególne, udzielone w formie pisemnej z podpisem urzędowo poświadczonym (art. 1018 § 3 zd. 3 KC)⁸¹. W przypadku, gdy odrzucającym spadek spadkobiercą jest osoba prawna, stosowne oświadczenie w jej imieniu składa jej organ (art. 38 KC).

Odrzucenie przez spadkobiercę spadku powoduje, iż zgodnie z art. 1020 KC, zostaje on wyłączony od dziedziczenia, tak jakby nie dożył otwarcia spadku. Fikcja prawna zastosowana przez ustawodawcę polega na przekonaniu, iż spadkobierca ten nigdy spadku nie nabył, gdyż od samego początku przypadł on tym spadkobiercom, którzy go ostatecznie odziedziczyli⁸².

Należy jednak zauważyć, iż fikcja prawna wyrażona w art. 1020 KC znajdzie zastosowanie jedynie w sytuacji, gdy spadkobierca odrzuci przypadający mu ze spadku udział w całości. Odmienna sytuacja będzie miała miejsce, gdy spadkobierca złoży oświadczenie woli o odrzuceniu spadku jedynie w części⁸³. Skutek częściowego odrzucenia spadku nastąpi *ex tunc*, już od chwili otwarcia spadku. Jednakże odrzucający część spadku spadkobierca będzie dziedziczył pozostały przypadający mu udział w spadku, mając przy tym możliwość realizacji swoich uprawnień wynikających ze statusu spadkobiercy⁸⁴. Zatem z uwagi na fakt, iż „traktowanie spadkobiercy tak, jak gdyby nie dożył otwarcia spadku, ma charakter niepodzielny, trudno byłoby zatem przyjmować, iż w razie częściowego odrzucenia spadku mamy do czynienia z zastosowaniem zasady wynikającej z art. 1020 KC”⁸⁵.

Jeżeli spadkobierca odrzuci spadek, traci zdolność do dziedziczenia po danym spadkodawcy. Zostaje obalony konkretny tytuł jego powołania do spadku, lecz spadkobierca może uzyskać korzyść ze spadku na podstawie tytułu powołania, który odrzuceniem nie był objęty⁸⁶.

gdy wywodzi, że znaczenie ma tylko złożenie tego pisma w sądzie spadku. Równorzędne jest złożenie tak potwierdzonego pisma notariuszowi”.

⁸¹ Zob. K a w a ł k o, W i t c z a k, dz. cyt., s. 109.

⁸² Zob. P i ą t o w s k i, *Prawo spadkowe*, s. 148.

⁸³ Wyjątki od generalnej zasady wynikającej z art. 1014 § 3 KC są związane z treścią przepisów art. 1014 § 1 i 2 KC oraz art. 1022 KC.

⁸⁴ Jak na przykład roszczenie o ochronę dziedziczenia.

⁸⁵ Cyt. za: K o r d a s i e w i c z, art. cyt., s. 49.

⁸⁶ Tak uważa Niezbecka (*Zrzeczenie się dziedziczenia i odrzucenie spadku*, s. 165).

Wskutek działania fikcji prawnej określonej w art. 1020 KC, odrzucenie spadku powodować może zwiększenie udziałów pozostałych spadkobierców lub powstanie tytułu powołania dla innych osób, powołanych do dziedziczenia w dalszej kolejności. W przypadku dziedziczenia ustawowego, w miejsce odrzucającego spadek spadkobiercy, do spadkobrania powołani mogą zostać jego zstępni (art. 931 § 2 KC i art. 934 KC). W sytuacji, gdy spadkobierca ten jest jedynym zstępnym spadkodawcy, odrzucenie spadku prowadzić może do powołania krewnych należących do drugiej grupy lub w ich braku – gminy ostatniego miejsca zamieszkania spadkodawcy lub Skarbu Państwa. Jeżeli odrzucający spadek spadkobierca był powołany w testamencie do całości spadku, nastąpi dziedziczenie ustawowe. Natomiast w sytuacji, gdy jest kilku spadkobierców testamentowych, w braku odmiennej woli spadkodawcy, zastosowanie znajdzie instytucja przyrostu. Oprócz tego, jeżeli spadkodawca przewidział możliwość podstawienia zwykłego, to w przypadku odrzucenia spadku przez spadkobiercę testamentowego, udział w spadku przypadnie właśnie spadkobiercy podstawionemu⁸⁷.

*

Niejako w tle przedstawionej powyżej problematyki stosowania niektórych instytucji prawa spadkowego, niewątpliwie wpływających na kształtowanie kręgu osób uprawnionych do dziedziczenia, toczy się dyskusja na temat konieczności zmian przepisów księgi czwartej Kodeksu cywilnego, zwłaszcza właśnie w zakresie regulacji podmiotowych odnoszących się do spadkobrania⁸⁸. Potrzebę częściowej nowelizacji zauważyć należy również w stosunku do instytucji mających duży wpływ na kształtowanie kręgu spadkobierców – wyłączenia od dziedziczenia. Przykładowo, taką konieczność zmiany przepisów należy wskazać w przypadku ustawowego określania przesłanek, których spełnienie powoduje orzeczenie niegodności spadkobiercy. Za nieuzasadniony należy uznać bowiem fakt pozbawienia skutku w postaci wyłączenia od dziedziczenia sytuacji, gdy – na życzenie spadkobiercy – osobą grożącą spadkodawcy (co wywołało skutek w postaci sporządzenia lub odwołania testamentu) była osoba trzecia. Zauważalna jest również potrzeba jednoznacz-

⁸⁷ Zob. P i ą t o w s k i, *Prawo spadkowe*, s. 148.

⁸⁸ Zob. zwłaszcza: M. P a z d a n, *O potrzebie i kierunkach zmian dziedziczenia ustawowego w polskim prawie cywilnym*, „Rejent” 2005, nr 9, s. 38 n.

nego określenia przez ustawodawcę stanowiących przedmiot sporów w doktrynie charakteru prawnego oraz treści umowy o zrzeczenie się dziedziczenia. Ponadto postulować należy także – w braku formalnego przejęcia pojęcia testamentu negatywnego przez Kodeks cywilny – ustawowe uregulowanie tej instytucji.

Nie ulega zatem wątpliwości, iż – w kontekście tych dyskusji – przedstawione w niniejszej pracy, w formie ogólnej charakterystyki, unormowania odnoszące się do kształtowania kręgu osób uprawnionych do dziedziczenia na tle instytucji wyłączenia od dziedziczenia noszą znamiona znaczących i koniecznych uregulowań. Pomimo jednak pewnych braków, których nie ustrzegł się polski ustawodawca, a wskazywanych również przez doktrynę, należy przyjąć, iż generalne cele i założenia związane z poruszaną tematyką zostały spełnione w sposób wystarczający do osiągnięcia przez ustawodawcę zamierzonych skutków. I chociaż z pewnością można stwierdzić, że próba stworzenia kompleksowego i pozbawionego wad uregulowania w zakresie spadkobrania – mając na uwadze chociażby wielką różnorodność ludzkich zachowań – z góry skazana jest na niepowodzenie, to przy odpowiedniej współpracy ustawodawcy, władzy sądowniczej oraz doktryny bardzo prawdopodobne jest skuteczne i sprawne stosowanie obecnie przyjętych rozwiązań.

EXCLUSION FROM SUCCESSION AND THE PERSONS ENTITLED TO SUCCESSION

S u m m a r y

The issue of deprivation of the right to inheritance (i.e. excluding an heir from succession) is extremely complex. Due to its legal effects taking place in every case of exclusion from succession and their impact on the circle of the persons who are entitled to an inheritance, the issue has both theoretical and practical significance. Acts of law, regulated by the Civil Code, which result in an exclusion from succession include: a judicial decision that recognises an heir as unworthy (Art. 928 para 2 of the Code), or a decision that excludes the testator's spouse from succession (Art. 940), declaration by an heir rejecting an inheritance (Art. 1020) and an agreement between the testator and lawful heir disclaiming succession (Art. 1049 para 2). Only negative testament remains unregulated by the Code, being accounted for in a decree on inheritance law of 8 Oct 1946. Despite the lack of statutory regulation, the admissibility of such a testament is unquestioned. Exclusion from succession can occur either by way of a judicial decision or as a result of a legal act by the testator, inheritor or both. In both of these cases occurs legal fiction, according to which the excluded subject is treated as if he or she

had not lived to the opening of the inheritance, thus disabling them from gaining any benefit from the inheritance and in consequence altering the circle of persons entitled to a particular inheritance.

Translated by Tomasz Pałkowski

Słowa kluczowe: wyłączenie od dziedziczenia, niegodność dziedziczenia, wyłączenie małżonka od dziedziczenia, odrzucenie spadku, zrzeczenie się dziedziczenia, testament negatywny.

Key words: exclusion from succession, unworthiness of succession, exclusion of the spouse from succession, rejection of inheritance, disclaimer of succession, negative testament